

Joan Carles Membrado Tena
Universitat de València

LA LOCALITZACIÓ DE LA INDÚSTRIA TAULELLERA A LA PLANA DE CASTELLÓ

El gran creixement econòmic assolit per la Plana de Castelló es deu principalment a l'auge de la seua indústria taulellera. Dins el País Valencià, aquest subsector industrial és el que més ha crescut durant els últims anys, havent duplicat el seu volum d'exportació en el curt període comprés entre 1986 i 1992.

La indústria taulellera en aquesta comarca es caracteritza per una llarga tradició d'artesans, i posteriorment industrials, que culmina als anys vuitantes amb una adequada reconversió que ha possibilitat un alt grau de modernització i competitivitat en la mateixa.

En aquest article s'estudia primerament la localització d'aquesta indústria a nivell de la C.E.E., on la Plana produeix quasi un 20% dels taulells. En segon lloc s'analitza la localització industrial a la comarca, la qual fabrica més del 80% dels taulells espanyols, així com els factors que han determinat aquesta concentració industrial, entre els quals cal destacar la proximitat a les matèries primeres, la iniciativa de l'empresariat autòcton i les economies d'escala.

The great economic growth got in La Plana de Castelló is caused mainly to the ceramic tile industry increase. In the Valencian Country, this industrial subsector is the one which has grown more during the last years, doubling its exports volume in the short period between 1986 and 1992.

The ceramic tile industry in this area is characterized by a long tradition of craftsmen and, later, of enterprises, culminating in the 1980s with an adequate reconversion which made possible a high degree of modernization and competitiveness.

This article studies first this industry's localization at a European level, where la Plana produces nearly 20% of the ceramic tiles in the E.E.C.. Secondly, we watch the industrial localization in the zone, which manufactures over 80% of the Spanish tiles, and also we analyse the main factors causing this industrial concentration, among which it is remarkable the proximity to the raw materials, the autochthonous businessmen and the economies of scale.

Introducció.

La Plana de Castelló, dins el País Valencià, ha estat una de les zones de major expansió econòmica durant els anys vuitantes. Aquesta comarca de més de 300.000 habitants ocupa el tercer lloc pel seu pes econòmic i demogràfic, després de l'Àrea Metropolitana de València i el Camp d'Alacant-Elx. L'auge conegut en ella s'ha basat en una rica agricultura de regadiu centrada en el monocultiu cítricol que ocupa la pràctica totalitat de la superfície agrària comarcal, en un pes creixent del sector terciari, especialment el comerç a Castelló de la Plana i el turisme a les localitats costaneres, destacant en aquest aspecte Benicàssim, i sobretot, el creixement econòmic de la zona pot atribuir-se a una moderna i competitiva indústria ceràmica, que durant els darrers anys ha conegut una forta expansió que ha influït notòriament en una transformació del paisatge de la comarca.

La indústria taulellera, que s'havia desenvolupat amb alts i baixos durant els anys seixantes i setantes, no arribà a consolidar un autèntic teixit industrial fins a mitjan de la passada dècada. Entre 1986 i 1992 aquest subsector, però, s'ha comportat com el més dinàmic dins la indústria autòctona valenciana, duplicant en aquest període el seu volum i els seus ingressos (en pessetes constants) per exportació, mentre altres importants indústries valencianes com el tèxtil i sobretot el calçat s'han estancat o han patit una notable recessió (MEMBRADO, 1992, 260).

El taulell s'ha desenvolupat a la comarca a partir d'uns nuclis d'incipient industrialització, com eren l'Alcora, Ribesalbes i Onda, als quals existia una llarga tradició artesanal, originada per la proximitat de les matèries primeres argiloses. A partir d'aquests municipis, per un procés imitatiu, la indústria ceràmica ha anat expandint-se al llarg de les principals vies de comunicació de la Plana de Castelló.

La ubicació de la indústria taulellera, fortament concentrada a l'àrea castellanenca, així com l'estudi dels seus factors de localització són els objectius fonamentals d'aquest article.

1.- Localització de la indústria taulellera.

Abans de l'anàlisi de la localització d'aquesta indústria a la Plana convé estudiar la situació des d'un àmbit espacial major com és la C.E.E. i l'Estat Espanyol. La Comunitat Econòmica Europea produeix la meitat dels taulells del món, i només dos dels seus països membres, Itàlia i Espanya, produeixen tres quartes parts dels taulells comunitaris i una tercera part del total mundial. Tant a Itàlia com a Espanya, màxims productors, exportadors i consumidors

mundials per càpita de taulells respectivament, es produeix un fenomen semblant de forta concentració de la producció en dues petites comarques: la Plana de Castelló (especialment en el àrea formada pels municipis de l'Alcora, Castelló, Vila-real i Onda) que produeix més del 80% dels revestiments i paviments ceràmics espanyols, i la zona occidental de la Pianura Emiliana-Romagna (a la zona delimitada per les ciutats de Sassuolo, Reggio nell'Emilia i Modena), que fabrica més del 70% del taulell italià. Totes dues comarques, arran d'un procés de desenvolupament semblant, tenen un model de localització coincident, caracteritzat per una industrialització espontània, que s'ha desenrotllat a partir d'uns nuclis d'incipient industrialització, ubicats als piemonts de les planures rics en matèries primeres argiloses i distingits per la seua llarga tradició artesanal (per al cas valencià els nuclis pioners són Onda, l'Alcora i Ribesalbes, mentre que per a l'emiliano-romanyès són Sassuolo, Spezzano, Casalgrande, Scandiano, entre altres). Tots dos nuclis taulellers s'han desenvolupat per un efecte demostració cap a les zones més planes i millor comunicades, buscant una millor accessibilitat i formant àmplies comarques industrialitzades i especialitzades en la ceràmica per a la construcció. Tots dos espais, a més a més, es troben pròxims a dos grans regions industrials com són la de Bologna, que queda separada de Modena per només 40 quilòmetres, i la de València, a 63 de Castelló. Igualment aquestes àrees taulelleres no es troben molt allunyades de les principals regions industrials de tots dos països, com són Milà (a 175 km. de Modena) i Barcelona (a 280 km. de Castelló).

Tant la Plana com la regió de Modena-Sassuolo s'ubiquen en una àrea intermèdia, dins els seus respectius estats, entre un nord industrialitzat i desenvolupat i un sud eminentment agrícola, que és una de les característiques que inclou Pierre Houssel (1985, 161-168) dins el seu model d'industrialització espontània. Un altre tret propi d'aquest tipus d'indústria, segons aquest geògraf francès són l'aparició i desenvolupament de la mateixa en àrees d'antic predomini agrícola, com era clarament la Plana abans de l'auge tauleller dels vuitantes. A més a més, la indústria espontània naix fruit de les iniciatives locals i al marge de la intervenció dels foranis i del poder públic, tal i com va esdevenir a l'àrea castellonenca, on els empresaris van haver d'afrontar les successives reconversions tecnològiques sense cap recolzament per part de les diferents administracions fins ben entrada la dècada dels vuitantes. Les condicions necessàries per al naixement i desenvolupament de la indústria taulellera d'una forma espontània s'han donat no només a la Plana de Castelló, sinó també en algunes altres comarques densament poblades del sud del País Valencià en relació amb altres branques d'activitat com ara el calcer, les joguines o el tèxtil.

A la figura 1 podem observar la distribució d'empreses i treballadors a Europa, destacant el gran nucli tauleller de la regió de Modena - Sassuolo - Reggio nell'Emilia a l'Emilia-Romagna, i el de la Plana de Castelló al País Valencià. En aquesta primera figura es reflecteixen les regions europees amb

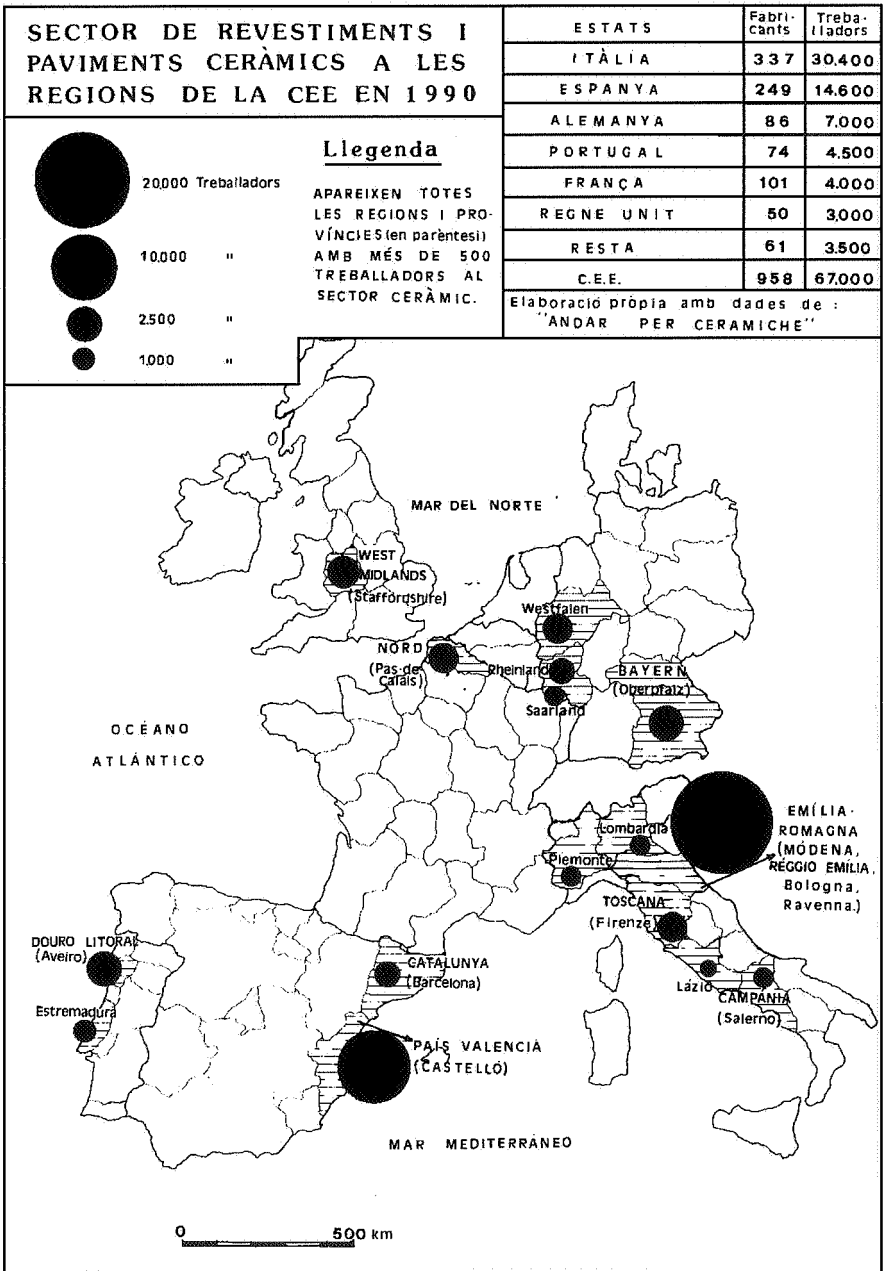

Figura 1

més de 500 treballadors dins el grup de paviments i revestiments ceràmics, així com el total d'empreses i actius industrials als principals països productors de la C.E.E. l'any 1990.

A nivell de l'estat espanyol, la Plana de Castelló representa el 82% dels actius industrials taulellers, molt per damunt de Catalunya amb l'11%, i la resta del País Valencià i Andalusia, cadascú amb el 2,5%. El total de treballadors taulellers a Espanya assoleix els 15.500 treballadors el 1991, comptant tant les fàbriques de taulells pròpiament dites (paviments i revestiments ceràmics) com la indústria de decoració artesana del taulellet al tercer foc. Del total d'actius industrials espanyols 12.700 (84%) s'ubiquen a l'àrea castellonenca, als quals cal afegir una xifra que gira a l'entorn dels 5.000 treballadors indirectes d'indústries i serveis auxiliars.

A la Plana, la distribució de les empreses i treballadors taulellers es mostra al quadre 1 i a la figura 2. Cal observar que en diferents comarcalitzacions, municipis com l'Alcora i Sant Joan de Moró s'inclouen dins els límits comarcals de l'Alcalatén. No obstant, per la seua proximitat geogràfica i activitat econòmica, aquests municipis s'engloben molt més adequadament a la Plana que no pas a la resta de la comarca de l'Alcalatén, que és eminentment agrícola i amb una dinàmica demogràfica envellida.

Quadre 1.
LOCALITZACIÓ INDUSTRIAL TAULELLERA A LA PLANA EL 1991

MUNICIPI	EMPRESSES	%	TREBALLADORS	%
Vila-real	32	14,2	2.658	20,9
l'Alcora	57	25,2	2.596	20,4
Onda	53	23,5	2.200	17,3
Castelló	21	9,3	1.548	12,2
Sant Joan de Moró	9	4,0	932	7,3
Nules	10	4,4	803	6,3
Almassora	16	7,1	767	6,0
Betxí	6	2,7	324	2,5
Vilafamés	5	2,2	208	1,6
Borriol	2	0,9	200	1,6
Ribesalbes	7	3,1	196	1,5
Llucena	1	0,4	107	0,8
Resta	7	3,1	173	1,3
La Plana	226	100,0	12.712	100,0

Font: Vilmy Ricerche(1991) i Elaboració pròpia.

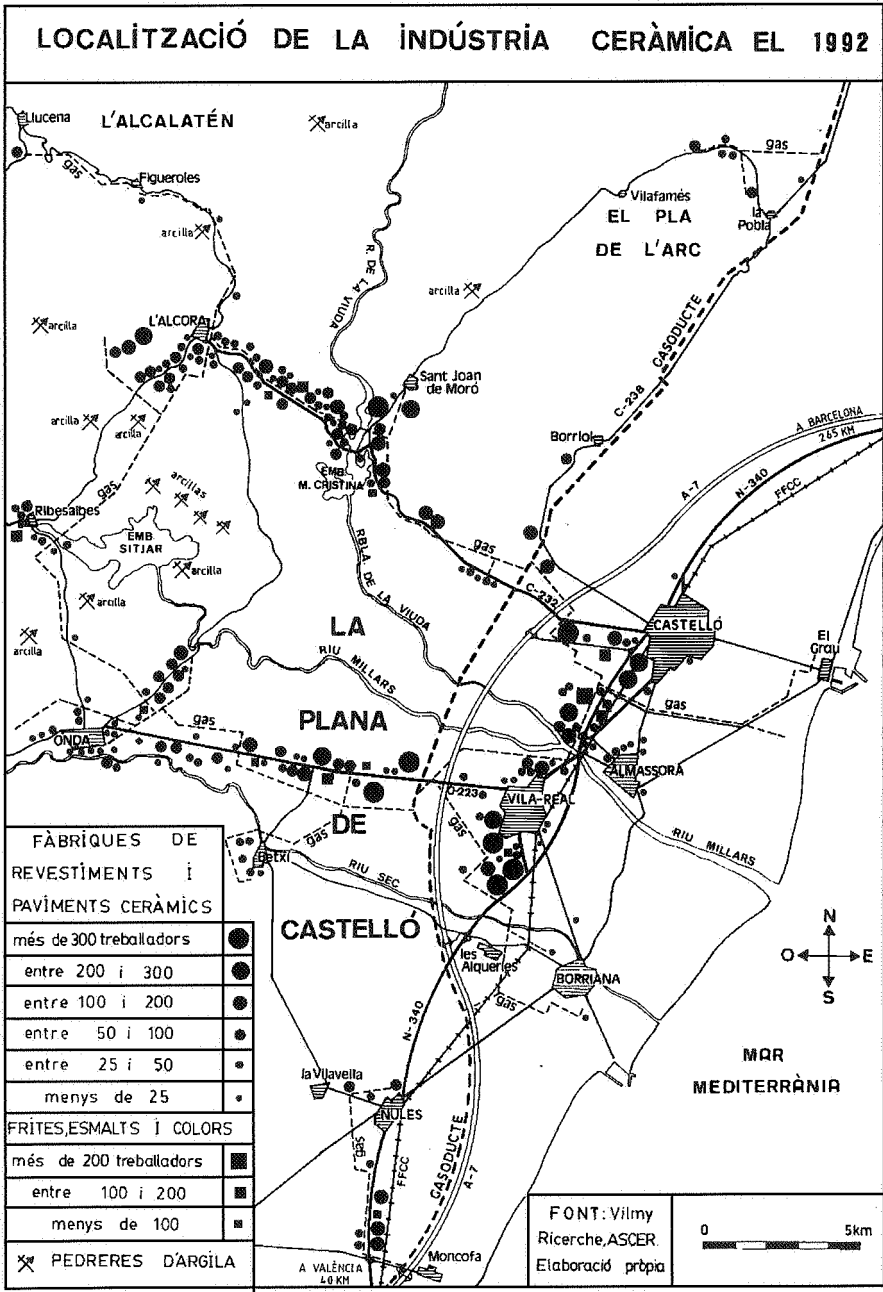

Figura 2

Fent un breu resum a l'entorn de l'origen de la indústria taulellera a la Plana, cal dir que com en altres indústries valencianes, la important tradició artesanal a partir de la matèria primera local, fou l'origen de la indústria taulellera, que té el seu precedent més antic en la fundació el 1727 de la "Real Fàbrica de Alcora" pel Comte d' Aranda (QUEREDA, 1973, 32). A finals del XVIII, segons Cavanilles, existia certa activitat industrial en relació amb l' argila a Onda, Ribesalbes i l'Alcora (MELIÀ, 1978, 131-132). Al segle XIX va continuar desenvolupant-se aquesta activitat, especialment a Onda, que al començament del XX havia esdevingut la ciutat de major producció taulellera a nivell estatal. El 1929 Onda comptava amb 30 fàbriques, l'Alcora amb 6 i Castelló amb 5, mentre la comarca produïa el 67% dels taulells espanyols (GOMIS, 1990, 233). El conflicte bèlic suposà un parèntesi en l' activitat industrial, després del qual, els taulells van conèixer una certa expansió gràcies als plans de vivenda dels anys cinquantes i seixantes i a la forta expansió turística (ROSSELLÓ, 1966, 439). Entre 1950 i 1970 es produeixen diverses fases d'auge i declivi dins la indústria ceràmica castel·lonenca. Hi ha un primer creixement de la producció, que es duplica durant el període 1955-58 i fa augmentar notablement les exportacions. Aquesta conjuntura favorable, però, dura poc degut a una política poc seriosa dels empresaris que no reinvertiren els quantiosos beneficis en la modernització tecnològica d'aquesta indústria. Es va entrar en una profunda crisi a finals dels cinquanta, que es veu superada durant el 1960-65, gràcies a una major apertura d'Espanya a l'exterior i del començament del segon pla nacional de la vivenda. Un augment desproporcionat de la producció i una recessió de la demanda exterior degut a la creixent competència internacional determinà, però, una nova caiguda de la ceràmica a la Plana. La crisi que comença el 1966 no només és conjuntural sinó també estructural, de falta de tècnica i productivitat per a enfrontar-se a la competència estrangera. A conseqüència d'aquesta crisi els empresaris se n'adonaren de la necessària reestructuració, que va a dur-se a la pràctica entre els anys 1969 i 1973 (QUEREDA, ORTELLS, 1993, pp.193-194).

Durant els anys setantes es va produir un important enlairament en el desenvolupament d'aquesta indústria motivat per l'anomenada "Primera Recoversió Industrial" que va suposar un gran transformació tecnològica, augmentant sensiblement la producció i la qualitat del taulellet. Només en deu anys (1971-81) es va aconseguir duplicar el número d'ocupacions i la productivitat, quadruplicant la producció que el 1981 era de quasi 100 milions de metres quadrats per any (DOMÍNGUEZ, 1988, 188). El final dels anys setantes i el començament dels vuitantes es caracteritzen per la seua irregularitat i incertesa al sector, afectat per la poca estabilitat econòmica a nivell internacional i estatal. Els empresaris tracten d'aplicar les experiències adquirides en anteriors crisis, centrant-se en els aspectes tecnològics i energètics (QUEREDA, ORTELLS, 1993, 194). Es du a terme a partir de 1982 una nova reconversió, en la qual destaca la introducció dels processos de

monococció ràpida, gràcies als quals el taulell reduïa el seu temps de cocció alhora que augmentava la seua qualitat. Aquesta "Segona Reconversió Industrial" possibilita duplicar la producció en només deu anys (1981-90), sense que el número de treballadors augmente, creixent per tant la productivitat de manera destacada, gràcies a la introducció de les innovacions tecnològiques. L'any 1990 cada treballador produïa vora 15.000 m² de taulells a l'any, i la capacitat de producció de les empreses castellonenques era de quasi 200 milions de metres quadrats/any. Paralelament, la construcció del gasoducte suposà un gran estalvi energètic per a les empreses, sense el qual no haguera estat possible dur a terme aquesta reconversió, la qual ha conduït el sector ceràmic a un grau avantguardista de modernització, informatització i competitivitat (MEMBRADO, 1992, 262).

Amb la primera i, sobretot, amb la segona reconversió industrial, el número d'empreses taulelleres va créixer de forma important, apreciand-se en la ubicació de les mateixes des de 1970 un desplaçament cap als municipis de millor accessibilitat. El 1969 els municipis d'Onda, l'Alcora i Ribesalbes, pioners en la industrialització degut a la seua proximitat a les matèries primeres, comptaven amb el 72% dels treballadors, mentre que el 1991, només sumen el 39%. La major importància del transport i de l'accessibilitat en detriment de la proximitat a les matèries primeres (PRECEDO, 1992, 97) ha motivat aquest desplaçament cap als municipis de Castelló, Almassora, Vila-real i Nules (pels quals passen la Nacional 340, autopista A-7 i el FFCC València-Barcelona), als quals el 1969 només hi havia un 20% dels treballadors, mentre que el 1991 hi ha un 45% dels mateixos.

Dins els municipis de la Plana poden distingir-se tres categories en funció de la seua concentració industrial ceràmica. Un primer grup està format per aquelles localitats on la indústria taulellera és clarament predominant, i en ell cal incloure l'Alcora, Onda i Ribesalbes, ciutats on l'agricultura ocupa un lloc molt secundari dins la seua població activa (inferior al 5%), i el sector terciari queda eclipsat per la proximitat de la ciutat de Castelló. En aquests municipis la població industrial supera el 60% de la població activa, i el taulellat suposa més del 75% dels llocs de treball al sector secundari, incloent construcció. A aquests municipis poden afegir-se també els pobles de Tales i Suera, que no posseeixen cap instal·lació fabril dins el seu terme municipal, però que està molt influïts per la veïna Onda (ORTELLS, 1986, 391-395), de la mateixa manera que ho estan Figueroles, Costur i Llucena respecte a l'Alcora. La ciutat de Betxí, amb la salvedat de que aquesta posseeix encara un alt número d'ocupats al sector primari, i el nou municipi de Sant Joan de Moró, que no té tradició taulellera, però que s'ha vist beneficiat per la proximitat a la carretera C-238, entre l'Alcora i Castelló, també s'inclourien en aquest grup, degut a que la indústria ceràmica ocupa més de la meitat dels seus ocupats industrials. Alguns municipis del Pla de l'Arc com Vilafamés i la Pobla Tornesa que tradicionalment han estat sempre agraris, s'han vist beneficiats per la ubicació als seus termes municipals d'algunes fàbriques, la majoria de les

quals són ceràmiques, per la qual cosa la seua principal i quasi única ocupació industrial és el taulellet, encara que a aquests municipis cal considerar-los com a eminentment rurals.

Un segon grup de ciutats està format per aquelles on l'activitat industrial predominant és la taulellera, però que posseeixen un sector secundari molt més diversificat. Entre aquest grup destaquen les ciutats ubicades a l'entorn de l'eix de la Nacional 340 i A-7, com ara Castelló, Almassora, Vila-real i Nules. Dins d'aquestes ciutats cal diferenciar entre Castelló, que es caracteritza per ser una ciutat eminentment terciària en funció de la seua capitalitat administrativa i comercial de la comarca i la província, Almassora i Vila-real, on la població activa industrial és la predominant i encara que la ceràmica és la branca d'activitat més important, també destaca la construcció, el metall, la fusta, el paper, etc. i Nules, on encara l'agricultura juga un paper important dins l'economia local.

El tercer grup està compost per aquells municipis en els que la indústria taulellera ocupa un paper secundari dins la seua població activa, com ara Borriana que té un sector secundari poc desenvolupat i molt diversificat (construcció, paper, metall, alimentària) i una ubicació que queda lleugerament desplaçada del gran corredor litoral, al igual que la Vall d'Uixó, ciutat on a més a més existeix una gran tradició en el sector industrial del calçat, que ocupa més de la meitat dels empleats secundaris en aquesta localitat. Totes dues ciutats, malgrat l'escassa importància de fàbriques ceràmiques als seus termes municipals es beneficien de la proximitat als centres de fabricació, aportant un bon nombre de treballadors. Els petits municipis meridionals de la Plana com ara la Llosa, Xilxes, Moncofa, Artana, la Vilavella i les Alqueries depenen fonamentalment de la seua economia agrària, tot i que mitjançant els desplaçaments diaris també aporten cert número d'ocupats al taulellet. Finalment, el municipi de Borriol s'ha d'incloure en aquest grup ja que la seua indústria principal la conforma el sector de la fusta i el moble, mentre a Fondegulla predomina el calcer, a Eslida el suro, a Almenara l'alimentària i als municipis turístics de Benicàssim i Orpesa la construcció.

2.- Els factors de localització.

La concentració industrial ceràmica a la Plana ha estat condicionada des d'antic i encara avui per una sèrie de factors físics i humans, entre els que cal destacar:

-Les matèries primeres. Factor inicial que va possibilitar una incipient industrialització als municipis on existien jaciments argilosos. Avui aquest factor tendeix a perdre importància en favor d'una localització pròxima a les zones de millor accessibilitat. La reducció dels costos de transport de les matèries primeres cap als centres de producció ha fet que la proximitat a les zones d'extracció de les argiles siga actualment un factor poc rellevant. De fet, bona part de les argiles i caolins provenen actualment de pedreres de la

comarca dels Serrans, degut al relatiu esgotament de les argiles de l'interior de la Plana.

-L'empresariat local. Factor decisiu en el naixement i pervivència de la indústria ceràmica en la comarca. Un precedent en la formació d'empresaris va ser la creació el 1925 de l'escola de ceràmica d'Onda (BADENES, 1965, 173-174), de la que van sorgir numerosos alumnes que esdevindrien empresaris durant la dècada dels cinquantes i seixantes. L'empresariat castellonenc ha conegut varies etapes difícils en la seua trajectòria, encara que ha sabut traure endavant les seues empreses, sempre per iniciativa pròpia i sense cap tipus d'ajuda estatal. Aquestos empresaris, a més a més, han tingut una mentalitat oberta i europeïsta especialment des de l'entrada d'Espanya a la C.E.E., incorporant la tecnologia punta alemanya i italiana i augmentant sensiblement les exportacions cap a aquella àrea.

-L'orografia. La Plana és una àmplia i plana comarca on no ha resultat dificultosa la massiva instal·lació d'indústries taulelleres, les quals, pel procés de fabricació que requereixen necessiten grans superfícies. Dins la indústria autòctona valenciana, la taulellera es la de major dimensió mitjana amb 56 treballadors per empresa.

-L'accessibilitat. L'àrea d'indústria taulellera està travessada pel major eix de comunicacions de l'estat, que és el corredor mediterrani, amb la nacional N-340, l'autopista A-7 i el ferrocarril València-Barcelona (en aquest corredor es localitzen bona part de les empreses de Castelló i Vila-real i la totalitat de les d'Almassora i Nules). Les indústries es concentren a l'entorn d'aquest eix, a més a més d'altres dues rutes transversals, la que circulen entre Castelló i l'Alcora (C-238, on s'instalen part de les fàbriques de Castelló, les de Sant Joan de Moró, l'Alcora i s'estén a Lluçena), i la que va entre Vila-real i Onda (C-232, on s'ubiquen algunes fàbriques de Vila-real, les de Betxí i Onda). Altres eixos de menor importància són els del Pla de l'Arc (Vilafamés, la Pobla Tornesa i Borriol) i el de les carreteres entre Onda i l'Alcora (part de les fàbriques d'aquestes localitats i Ribesalbes). També és remarcable la proximitat de l'àrea als ports de Castelló i València, destacant el primer com a punt d'importació de matèries primeres per a la ceràmica, i el segon com a exportador de taulells als països d'ultramar.

-Les fonts energètiques. La construcció del gasoducte Barcelona-València el 1980 ha possibilitat l'abaratiment dels costos d'energia tèrmica que precisen els forns per a la cocció del taulell. Actualment el 100% de les indústries ceràmiques castellonenques i part de les auxiliars estan connectades a la xarxa de gas natural. Algunes més avantguardistes ja han implantat el sistema de cogeneració pel que s'obté, a més a més de tèrmica, energia elèctrica. La construcció del gasoducte pel corredor interior del Pla de l'Arc, al nord de la Plana, ha incentivat la construcció d'algunes empreses ceràmiques en aquesta comarca eminentment agrícola. A la figura 3 s'observa el traçat del gasoducte Barcelona-València al seu pas per la nostra comarca d'estudi, apreciand-se com el ramal principal segueix paral·lel a la N-340, mentre que els

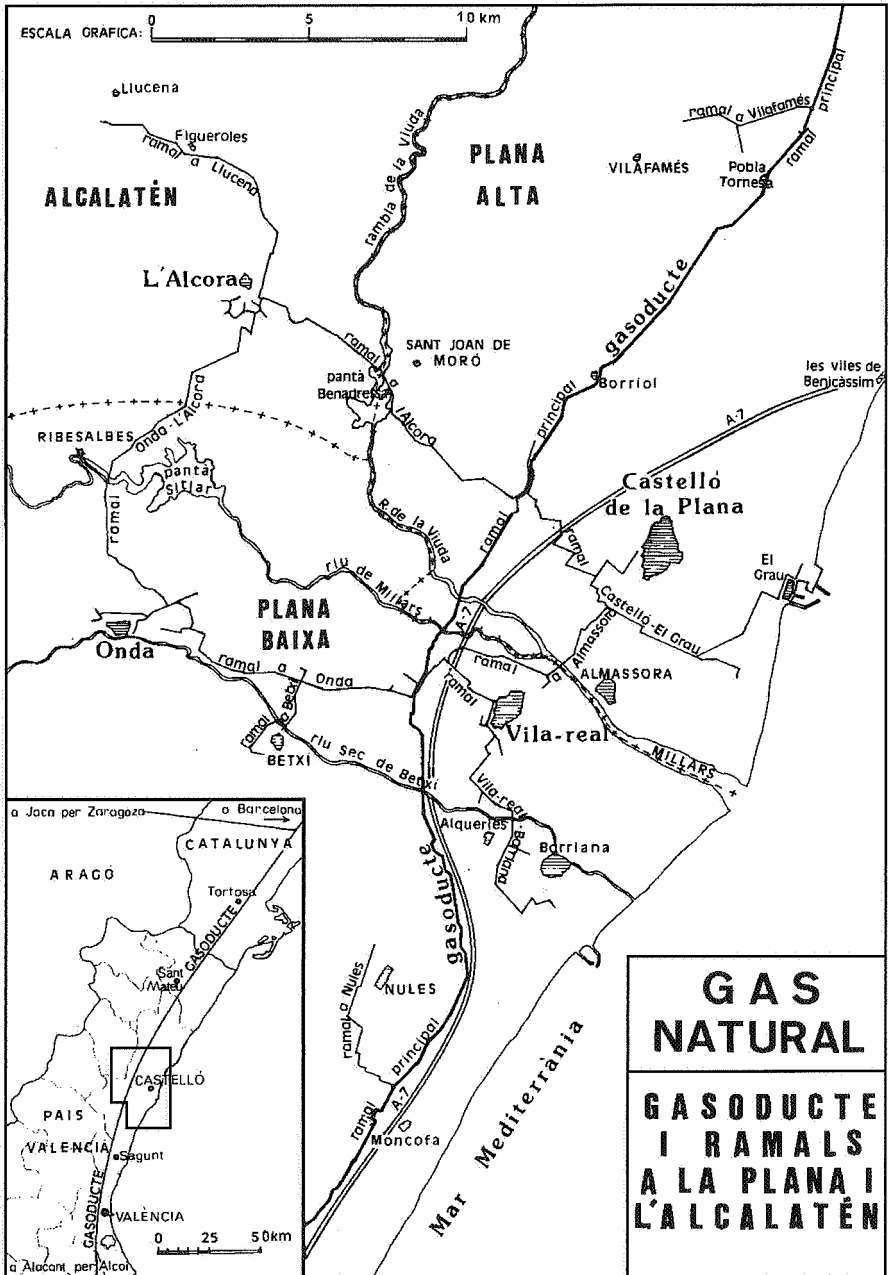

Figura 3

secundaris prenen una direcció perpendicular al mateix, buscant les principals rutes taulelleres.

-Les economies d'escala. Les empreses ceràmiques instal·lades van induir la localització d'empreses auxiliars, les quals, mitjançant un procés acumulatiu, han atret noves empreses taulelleres. El gran complex ceràmic existent a la Plana, format per més de 300 empreses i uns 17.000 treballadors directes, es compon actualment per les fàbriques de paviments i revestiments ceràmics (o taulells), indústries auxiliars (decoradors al tercer foc, frites i esmalts, maquinària ceràmica, tallers de manteniment), empreses de distribució i exportació, laboratoris d'investigació, serveis i entitats financeres i d'assegurances, empreses de transport, envasos i embalatges (fàbriques de paper i fustes), etc.

-Els tècnics especialitzats. Conforme ha anat desenvolupant-se el teixit industrial han aparegut una sèrie de centres d'estudi i investigació que han permès la formació de tècnics especialitzats en investigació ceràmica, que es concentren en la seua gran majoria en aquesta comarca, que al cap i al fi, és el centre d'experimentació i aplicació d'aquestes investigacions. La Universitat Jaume I de Castelló ha creat per tal de potenciar aquests tècnics especialitzats la titulació d'Enginyeria Química.

3.- Conclusió i previsions de futur.

Amb l'inici dels norantes s'ha produït un fre al gran procés inversor de l'anterior dècada en la indústria taulellera. Això s'ha degut a la crisi al sector de la construcció que ha reduït sensiblement el consum espanyol, només contrarrestat en part per l'important augment de les exportacions (DALMAU, 1991, 20). La indústria del taulell sembla haver arribat al seu període de maduresa, després d'una fase de creixement ràpid en la que les empreses es multiplicaven davant una demanda creixent (HOUSSEL, 1985, 82). La "Segona Reconversió Industrial" féu augmentar la capacitat de producció al ritme d'una demanda en ple auge com era la dels anys 1985-89. Quan aquesta demanda va minvar clarament les empreses es van trobar amb un clar desfasament entre la seua oferta i la demanda existent, de forma que van haver de recórrer als mercats estrangers per a poder vendre els seus productes, amb la qual cosa van paliar només parcialment el seu dèficit de vendes. Moltes empreses es van veure obligades a reduir la seua producció davant el preocupant augment dels estocs. D'aquesta forma, el número d'empreses i de treballadors ha deixat de créixer, i fins i tot es pot afirmar que ha descendit lleugerament, degut a aquest excés d'oferta. Ara primen en les empreses ceràmiques els factors de qualitat i diferenciació del producte i el treball en condicions òptimes (factor decisius en els principals mercats d'exportació), en el marc de la gran competència causada per la superproducció.

De cara al futur, el complex ceràmic de la Plana deuria descentralitzar-se a

altres comarques pròximes, amb la fi d'evitar una major massificació i congestió. L'efecte "spread" tindria excelents conseqüències per a les zones veïnes, de caràcter eminentment rural i amb una estructura demogràfica envellida. Aquest procés de descentralització ja s'observa al Pla de l'Arc, una petita subcomarca al nord de la Plana, on ja s'han creat algunes indústries taulelleres i auxiliars, beneficiades per la construcció del gasoducte, així com per la sensible millora de les infraestructures viàries de la zona.

Bibliografia

- BADENES GOR, M. C. (1965): «La Industria Cerámica en Onda». *Quaderns de Geografia*, 2, Universitat de València, pp. 166-205.
- DALMAU PORTA, J.I. i DE MIGUEL FERNÁNDEZ, E. (1991): *El Azulejo. Estudio Sectorial*. Universitat Politècnica de València, pp. 16-20.
- DOMÍNGUEZ AGUT, E. (1988): *Perspectivas de Futuro Económico en la Provincia de Castellón*. Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Castelló, pp. 190-199.
- GOMIS MARTÍ, J.M. (1990): *Evolució Històrica del Taulellet*. Diputació de Castelló, pp.190-199.
- HOUSSEL, P. (1985): *De la Industria Rural a la Economía Sumergida*. Institució Alfons el Magnànim, València, pp. 82-88 i 161-167.
- MELIÀ TENA, C. (1971): La Industria Azulejera en la Provincia de Castellón. *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, 47, quadern 3, pp. 157-180.
- (1978): *L'Economia del Regne de València segons Cavanilles*. Editorial l'Estel, València, 287 pp.
- MEMBRADO TENA, J. C. (1992): *El Sector Tauleller. Motor de la Indústria a les Comarques Castellonenques*. Tesina de llicenciatura inèdita, 152 pp.
- (1993): «L'Exportació dins la Indústria Taulellera Espanyola». *Cuadernos de Geografía*, 52, Universitat de València, pp. 267-296.
- ORTELLS CHABRERA, V. (1987): *Geografía Urbana y del Poblamiento en la Plana de Castelló*, Ajuntament de Castelló, 654 pp.
- PRECEDO LEDO, A. i VILLARINO PÉREZ, M. (1992): *La Localización Industrial*. Editorial Síntesis, Madrid, 256 pp.
- QUEREDA SALA, J. (1973): «Alcora y su Industria Azulejera». *Cuadernos de Geografía*, 13, Universitat de València, pp.31-56.
- QUEREDA SALA, J. i ORTELLS CHABRERA, V. (1993): *La Plana de Castelló. Estudio Geográfico*, Diputació de Castelló, 223 pp.
- ROSSELLÓ I VERGER, V. M. (1966): «La Industria Azulejera en España». *Estudios Geográficos*, 27, Instituto Elcano, Madrid, pp.433-450.
- SECTOR ESPAÑOL DE AZULEJOS, PAVIMENTOS Y BALDOSAS CERÁMICAS (1993): Buyer's Guide 1993. Tiles of Spain. «Anuario Azulejo», Barcelona.
- VILMY RICERCHE (1990): «Andar per Ceramiche», vol. 1, 2 i 3. Vilmy Montanari Editori. Casalgrande Alto (Reggio nell'Emilia).
- (1991): «Andar per Ceramiche», vol. 3. Vilmy Montanari Editori. Casalgrande Alto (Reggio nell'Emilia).